

ШЫН

№ 88
(17732)

2009 чылдың
август 6,
четверг

Садар өртөө
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Владимир ПУТИН:

Тываның хундулуг аалчызы

«ТЫВАНЫҢ БОЙДУС ЧУРУМАЛЫ, ЧОННУҢ БУРУН ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ КАТАПТАТТЫНМАС БОЛУП АРТКАН»

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Путин эрткен неделяның төнчүзүндө Иркутск областан ужуп чедип келгеш, бистиң Тываның кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг Хемчик хемниң эриинге кыска хуусаалыг дыштанылгазын эрттирген. Владимир Владимирович үрдүрер резин хемге олуруп алгаш, Хемчиктен балыктаан. Салга олуруп алгаш, Хемчиктиң Улуг-Хемге каттышкан белдиринге четкеш, ол девискээрниң бойдузунуң чаражын магадаан. Аңаа баргаш, дагда хой кадарып чораан малчынны көрүп кааш, ооң-биле ужурашкаш, ажил-ижи, амыдыралы-биле чоок таныжар аргалыг болган.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Тывага кыска хуусаалыг шөлээзин эрттирип турар үеде Владимир Владимирович-биле Россия Федерациязының онза байдалдар сайыды Сергей Шойгу, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол кады чораан.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Путин Тывага келгеш, кыска хуусаалыг дыштанылгазын эрттирип чораанын, ону бадыйткаар мен деп массалыг информация чепсектеринин журналистеринге дыңнаткан.

— Владимир Владимирович он чыл дургузунда Россия күрүнезин, Чазаан удуртуп келгеш, чаңгыс каттап ээлчеглиг шөлээзин алгаш, ол дыштанылгазын Тывага кээп эрттирип турары— онзагай болуушкун, бистерге, тываларга, ат-алдардыр. Эрткен чылын Владимир Путин бистиң республикага ийи катап келгеш, дыштанган. Ол дээрге Владимир Владимировичиниң бистиң республиканы дыштанырынга кончуг таарымчалыг, кайгамчыктыг

чараш бойдустуг, элбек байлактыг, туристээринге онза чаяттыг девискээр кылдыр үнелеп, Тывада политиктиг турум байдалга идегеп, Тывага бүзүрөп турары деп бодаар мен. Бо болза боттарывыстың ажил-агыйывысты экижидеринге, туризмни хөгжүдеринге улуг идигни бээр дээрзинге бүзүрээр мен— деп, Ш.Кара-оол журналистерге чугаалаан.

Владимир Владимирович Хемчикти куду сал-биле баткаш, ооң Улуг-Хемге каттышкан белдиринге четкен. Аңаа баргаш, дагда хой кадарып чораан малчын-биле ужурашкан. Малчын РФ-тиң Чазааның Даргазы чедип келир, ооң-биле ужуражып чугаалажыр дугайында кажан-даа бодабайн чораан. Бо дээрге баш бурунгаар көрдүмзүн ужуражылга болган. Кадарчы хундулуг улуг аалчыны өг-бүлезинче чалаан, аңаа бөдүүн малчын, ооң кадайы, уруглары биле Владимир Путинниң аразында бир шак хире ажил-иш, амыдырал-чуртталга, моон соңгаар чүнү кылырынын, шийтпирлээринин дугайында ажык чугаа болган. Владимир Путин мал-

чынга аңчы кижиниң бижээн, ооң оглунга холунуң шагын белекке берген. «Бо дээрге кончуг ажил-ишчи Тываның ажил-агыйынын үнденин кылып турар кижидир» — деп, кадарчыга РФ-тиң Чазак Даргазы үнелелди берген. Ол кончуг солун, уjur-дузалыг ужуражылга болган. Владимир Путин хойжунуң адын мунгаш, ыңай-бээр чортуп көргөш, ылгын аът дээрзин мактаан.

Шолбан Кара-оол Россияның Чазааның Даргазы-биле ужураш-

каш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин таныштыргаш, Тываның моон соңгааргы хөгжүлдезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чугааны кылганын журналистерге дыңнаткан. Кризиске удур ап турар хемчеглерин, электри энергиязы чедишпезинин, чуртталга тудуун көвүдедиринин болгаш өске-даа боттандыар ажил-херектерин дугайында чугаалашкан. Владимир Путинниң деткимчезин Шолбан Валерьевич алган.

Россия Федерациязының Ча-

зааның Даргазы Владимир Путин Тывага кыска хуусаалыг дыштанылгазын чогумчалыг эрттиргеш, Россияның регионнарын кезиир ажил-албанын уламчылаары-биле август 4-те чорупкан. Тываның хундулуг аалчызын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Кызылдың аэропортундан үдээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
В.Шайфуллинниң тырттырган чуруу.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ЧАА ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызын ажилдап турган Виктор Глуховту Кызыл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары Кызыл кожуунуң чагырга даргазынга соңгаан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Кызыл кожуунуң чагырга даргазынга чаа соңгуткан Виктор Григорьевич Глухов-биле бодунуң ажилдаар кабинетинге дүүн, август 5-те, ужурашкан.

Шолбан Валерьевич Кызыл кожуун чагыргазының даргазынга соңгудуп, улуг бүзүрелди алган Виктор Глуховка изиг байырың чедиргеш, кожуунуң социал экономиканы хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер берге болгаш харысалгалыг ажилынга үрө-түннелдиг ажилдаарын күзээн.

Кызыл кожуун — республиканың эн-не перспективалыг кожууннарының бирээзи, ында улуг уjur-дузалыг хөмүр-даш уургайы, чылы-дылга комбинады, куш фабриказы болгаш өске-даа үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери бар. Оларның ажил-чорудулгазын экижидер, чаа көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр бүдүрүлгелерни ажыдар, биче

болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр, чоннуң социал камгалалын күштелдирер чугула сорулгалар чаа соңгуткан чагырга даргазынга онаажып турарын Чазак Даргазы айыткаш, Кызыл кожуун республиканың сайзырагай ажил-агыйлыг кожууну болур кылдыр ажил-херекти удуртуун күзээн. Ону чедишкенин боттандыары чагыргага ажилдаар кадрлардан улуу-биле хамааржыр, ындыг болганда, кады ажилдаар командазын эки шилип алырынче кичээнгейни угландырган. Кожуунда хөй националдарның төлээлери ажилдап-чурттап турарлар, оларның ортузунга интернационалчы кижизидилгени, харылзааларны экижидерин база чугулага көргөн.

Виктор Глухов идегелди ажил-херекке боттандырып шыдаар дээрзинге Шолбан Валерьевич быжыг бүзүрелин илереткен.

Виктор Глухов сөс алгаш, Тыва Республиканың Чазаа, кожуунуң Төлээлекчилер хуралы деткимчени көргүзүп, ону кожуунуң чагырга даргазынга соңгуп, улуг идегелди көргүскени дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Идегелди бүзүрдири-биле кожуунуң экономиказын, социал адырын хөгжүдөр, чоннуң амыдыралын экижидер дээш арга-дуржулгазын, билиин, күжүн үндүрүп тургаш, кызымак ажилдаарын ол аазаан.

Бистиң корр.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛ-ИЖИ — МАКТАЛДА

- Көдээниң ишчилери күш-ажылын түңнээн
- Мурнакчылар илереттинген
- Сорулгалар салдынган

Бурунгу өгбелеривис хой, өшкү дүгүнден, алгы-кештен көшкүн амыдырал-чуртталгага чугула херек идик-хепти, эдилелдерни кылып ап чораан. Бо шагда малчыннар, ылаңгыя аныяктар, өшкү, хой дүгүн белени-биле дужаап турар апарган, а кажан ооң өрте-үнезини кудулай бергенде, анаа-ла черже октап турар апарган дээр болза, мында кандыг-даа частырыг чок.

Кидис салырда дем херек.

Шак мындыг сарыыл чок тава-рылгаларны кижилер, ылаңгыя улуг назылыг кижилер, эскерип көрбүшөөн, анаа хараадап, хому-даан сеткилин илередип чоруурлар. Кадыг-берге болгаш чыккылама соок кыштыг черниң аныяк малчын-нары кидисти, амыдыралга ажык-тыг аргамчы-чепти канчаар кылып ап болурун өөреткен арга-дур-жулгалыг мөөрейлерни Наадым үезинде база эрттиргени черле ажыктыг болганы чугаажок. Аът чарыжы-биле дакпырлажы берге-ни-биле ук мөөрейлерниң көрүк-чүлери арай-ла эвээш болганы ха-рааданчыг. Ынчангаш маңаа ки-ришкен кижилер дээр-ге-ле, езулуг мал малдаар изиг күзели-биле аар-берге ажыл-иштиг амыдыралдан чалданмай, амыдыралчы, ажыл-гыр-кежээ дирткен кижилер деп санаар мен.

Бо чылын малчыннар байыр-лалынга чеп эжеринге 10, кидис салырынга 11 кожуун боттарының идеккейжи тура-соруун илереткен. 10 кижиден тургустунган команда

бүрүзү чаңгыс аай хептиг болурун шыңгыы негелде кылдыр салганы шын болду, чүге дизе маргылдаа үезинде шылап-турупкан команда кежигүннери бот-боттарын мар-гылдаа үезинде бүдүү солуптар ка-жар арганың когун үзе шаап, ко-миссия чөптүг шиитпир үндүрери ажыктыг болган деп болур. Мөө-

рейлерниң чорудулгазын харыы-лаар кижилер маргылдааның дү-рүмнерин болгаш негелделерин кысказы-биле тайылбырлааш, бир дем-биле чарышты эрттирген. Ко-мандаларның киржикчилери кончуг дүрген дүктү дыдып алгаш, савааш-биле каккан соонда, өзек кылдыр чыңгежек чудук ыяшка салган дүктү кончуг таптыг дескилештир дүр-геш, чеп-биле шарааш, ыңай-бээр чууктап сөөртүр. Маргылдаа бе-тинде белеткеп, аштап-арыглап, дыдып каан дүктөрни хынакчылар чөптүг чарыштың негелдези-биле маргылдаага кириштирбейн, аңгылап каапкан.

Кидис салырының маргыл-даазы 5 шак уламчылаанының түң-нелинде тиилеп чоруп орап киржи-чилер чоорту илереттинип эгелээн. Чамдык командалар чаңгыс өйде эгелээн-даа болза, кидисти кылыр-да элээн үени чарааннар. Эң эвээш үени үндүрүп, дүктү шынарлыг кыл-дыр кылып белеткээш, бирги черни Эрзин кожуунуң командазы алган болгаш яамының мурнундан хүндү-лел бижик болгаш акша-биле ша-наткан. Ийиги черни Барыын-Хем-чик, үшкүзүн Бай-Тайга кожуун хүндүлел бижиктерни болгаш акша шаңналдарын тус-тузунда алган-нар.

Чеп эжеринге бирги черни Ба-рыын-Хемчик кожуунуң команда-зы алган. Ийиги черни Бай-Тайга, үш дугаар черни Чаа-Хөл кожуун-нун төлээлери алганнар. Бо ийи конкурса идеккейлиг киришкени дээш Мөңгүн-Тайга кожуунуң "Мөген-Бүрөн" ККБ-ниң көдээ

ажыл-ишчилери тускай шаңнал-дарны алганнар.

Аш-чем кайгамчыктыг элбек

Аш-чем аймаан саткан ярмар-ка-садыглаашкынның киржикчи-лери дыка хөй болган. Суур иштин-ге-даа, Өг хоорайжыгаштын ишти-даштынга-даа садыг-саймаан кыл-ган арат-чоннуң хөйүн канчаар! Манчы-хуужуур, чигирзиг боова-лар, быйырган, дүлген, хайындыр-ган зыт аймаа, изиг-хан, шашлык дээш, кандыг-даа хоолу-чүзүнүг, амдангыч чөм бар. Кижиниң сагы-жыңга ала-чайгаар Чөөн чүктүң чоннарының тоолдарының базаар-лары сагышка кирер. Маңаа чүге чалгаа кижилер кармакка сугар ак-ша-көпеекти ажылдап албаан дээр-зинге чөптүг барымдаа черле бар. А ус-шевер кижилерниң «алдын холдары»-биле кылган чүүлдерниң

чаражын канчаар! Тыва чоннуң де-легейде катапталтынмас каас-ча-раш овор-хевирлиг, янзы-бүрү дүрзүлериң национал чоргааралы болур ус-шеверлерниң кылыглары, ажылдары эрткен-дүшкен чоннуң сонургалын ала-чайгаар отту-руптар.

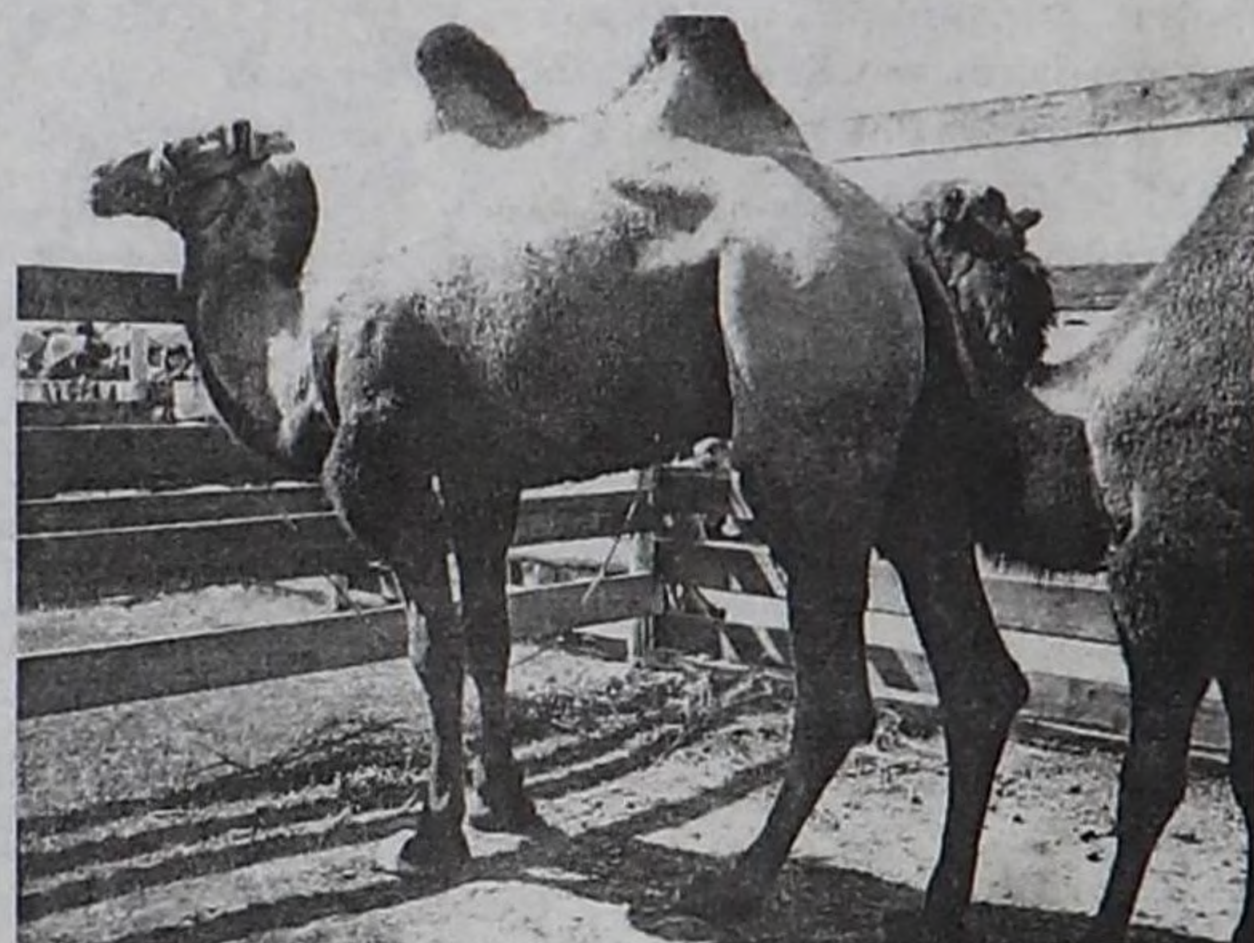
Уксаажыдылга — кичээнгеде

Республиканың экономиказын быжыы-биле сайзырадып хөгжү-дер адыр мал ажылы болганда, ооң келир үези уксаажыдылга дээрзин Наадымның мал делгелгезиниң шы-

гаш акша шаңналын тус-тузунда тывыскан. Эң эки шынарлыг, арыг тыва уксаалыг төрүүр хой деп атты Мөңгүн-Тайганың "Мөген-Бүрөн" ККБ-ниң хою алган. А уксаалыг тогдунуң ээлери бо чылын Сүт-Хөлдүн "Амык" КАБК-ның мал-чыннарының азырап турар хою чемпион болган болгаш шаңнал-макталды база алган. 2009 чылдың эң тергииң кошкары деп чемпион атты Бай-Тайганың "Ооруг" КАБК-ның малы алган.

Өшкү малдың аразында Улуг-Хем кожуунуң "Эйлиг-Хем" ККБ-ниң өшкүзү тергидээн.

Аскыр челер аъттар аразында Бай-Тайга кожуунуң "Хемчик" КАБК-ның "Геркул" деп шолалыг орус челер уксааның чылгы-малы бирги черни алган. Белер аразында мөөрейге база-ла Бай-Тайганың ук ажыл-агыйының беши чемпион атка төлөптиг болган. Тыва уксаалыг аъттар аразында Кызылдың аът за-водунуң "Шиш-Кулак" деп шолалыг аскыр ады тергидээн. Бай-Тайга кожуунуң "Аязы" КАБК-ның 17 харлыг "Сылдыс-Шокар" деп беши бирги чергениң шаңналын,

Бо-ла болгай элзизниң ховуңуң ээси — моол уксаалыг теве.

нары чылдан чылче экижил бар чы-дарын эскердим. Анаа киришкен малчыннар боттарының малының уксаажыдылгасын бедик деңгелге чорудуп турарын бо хемчег көргү-зүп турар. Ниитизи-биле маңаа рес-публиканың бүгү уксаалыг малының 5 янзы хевирлерин ажыл-агыйлар болгаш хуу кижилер боттарының дириг экспонаттарын кириштирген. Маңаа республиканың 21 ажыл-агыйлары киришкен. Оларның

чемпионнуң куржаа-биле ша-наткан.

Ховар малдарның аразында болган мөөрейге Мөңгүн-Тайганың "Сайзырал" КАБК-ның сарлыгы чемпион атты алган. Кызыл кожуун-нун моол уксаалыг тевелер азырап турар "Баян-Кол" МКБ-ниң тевези бирги черде.

Оон аңгыда тускай шаңналдар база хөй болган. 2000 рубль хем-чээлдиг тускай шаңналдарны

Бай-Тайганың Сылдыс-Шокары.

аразында генофондулуг 13 ажыл-агый боттарының уксаалыг малын садып делгээн. Орус болгаш орлов уксаалыг челер чылгылар, тыва аът-тарны, 4 баш сарлыкты, 2 тевени, 25 хойну, 16 өшкүнү байырлалга келген көрүкчүлөр сонургап көр-геннер.

Делгелгеге мал бүрүзү шаңнал чок артпаан деп болур. Чемпион атты алган малдарның ээлериңге тиилекчиниң кызыл куржаан бол-

"Анайжыгаш" хууда дузалал ажыл-агыйы, 10 ажыг төрүүр дагааны Наадымга эккеп делгээни дээш хуу арат-тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу Айдыс Ондар, Эрзин кожуунуң "Бай-Хөл" КАБК-ның 81,8 кг деңзилиг улуг кошкары база тускай шаңналга төлөптиг болган.

Карим МОНГУШ.

Чуруктары автор болгаш Ай-кыс МАСЫК-ООЛ тырт-тырган.

Бай-Тайганың Хемчик сумузуңдан Май-оол болгаш Альберт Енданнарның ыяштан кылган тыва саваларын улус-чон сонургаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Тыва Республиканың девискээринде муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга ниити өөредилге талазы-биле кол ниити өөредилге программаларын боттандыраарынга субвенциялар бээриниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлузудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хылээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың июль 2-де чылдуг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың декабрь 28-те № 1562 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринде муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга ниити өөредилге талазы-биле кол ниити өөредилге программаларын боттандыраарынга субвенциялар бээриниң дугайында» («Тувинская правда», 2005 чылдың декабрь 30-де; 2006 чылдың август 3-те; «Шын», 2006 чылдың август 5-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлде «кезээнде» деп сөстү «дээш» деп сөс-биле солугу, «ниити өөредилге албан черлериниң ажилдакчыларының ажил төлевири, өөредилге номнары болгаш техниктиг өөредилге херекселдери, чарыгдал материалдары болгаш ажил-агыйжы херекселдерге (тус черниң бюджетинден бажың-балгат тудары-биле база коммуналдыг чарыгдалдарже чарыгдаларындан аңгыда) чарыгдалдарны акшаландыраар кезээнге» деп сөстөрнү немээр;

2) 2-ги чүүлде «кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары (бажың-балгаттар тударынга болгаш коммуналдыг чарыгдалдар талазы-биле бүрүн эргелеринден аңгыда)» деп сөстөрнү «ниити өөредилге албан черлериниң ажилдакчыларының ажил төлевири, өөредилге номнары болгаш техниктиг өөредилге херекселдери, чарыгдал материалдары болгаш ажил-агыйжы херекселдерге (тус черниң бюджетинден бажың-балгаттар тудары-биле база коммуналдыг чарыгдалдарже чарыгдаларындан аңгыда) чарыгдалдарны акшаландыраары» деп сөстөр-биле солугу;

3) 4-кү чүүлде:

а) 2-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«2. Кол ниити өөредилге программаларын боттандыраарының чарыгдалдарын бир өөреникчиге (кижизиттирикчи) хамаарыштыр санаан норматив-биле тодарадыр.

Кол ниити өөредилге программаларын боттандыраарының чарыгдалдарынче ажил төлевириң чарыгдалдары (педагогтук, административтиг, өөредилге-дузалал база хандырыкчы персоналдың шалың төлевириң тарифтиг база тарифке немей кезектери, шалың төлевириңге 26,2 хуу немей санаары), ном база солун-сеткүүл-биле хандырылганы деткиир сорулгалыг компенсациялыг төлевирилери, өөредилге чорулгазы-биле дорт холбашкан материалдыг чарыгдалдарны хандыраары кирер (коммуналдыг чарыгдалдар, аренда, эт-хөренги тудар, аш-чем чарыгдалдарындан аңгыда).

Өөредилге чорулгазы-биле дорт холбашкан материалдыг чарыгдалдарның хандырылгасынче дараазында чүүлдерни кириер:

— канцелярия херекселдери, амгы ажил-агыйжы сорулгаларга материалдар болгаш эт-херекселдер садып алыр чарыгдалдарны;

— номнар;

— дузалал номнар, бижиттинер, чертеж кылыр херекселдер, өөредилге болгаш лабораторлуг кичээлдер материалдары садып алыры-биле холбашкан өөредилге чарыгдалдарын;

— өөредилге программаларын садып алыр чарыгдалдарны (ооң иштинде информативтиг технология талазы-биле, тайылбыр-информация баазаның медээлерин садып алырын болгаш чаартырын киригени-биле);

— өөредилгениң техниктиг херекселдерин садырының чарыгдалдарын кириер.

Өөредилге чорулгазы-биле дорт холбашкан өске-даа чарыгдалдарны боттандыраары туруп болур (өөредилге экскур-

сияларының чарыгдалдары; бүдүрүлге практикасын организастаарының, өөредилге банкыларын садып алырының; чедирерин санаышаан, библиотека фондуларынга номнар продукциязы база тайылбырлыг албан езузунуң литератураларын чагыдарынга болгаш садып алырынга чарыгдалдарны; культура-чырыдышкын янзылыг хемчеглерни хандыраарынга транспорт дериг-херекселдерин хөлезилээринге база өөреникчилерни шеригжиткен чылдаларга чедирер чарыгдалдары; Интернет четкизин кожарынга база ажылгаарынга чарыгдалдар; өөредилге дериг-херексели, оргтехника база инвентарының амгы септелгезин төлээр чарыгдалдарны; ажилчыннарның мергежилин бедидери;

б) 5-ки кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«5. Ниити өөредилгениң өөредилге албан черлериниң эвээш комплектиги (долу эвес долдуртунган школалар) көдээ школаларга база ыңдыг деп санаттырып турар черлерге өөреникчилерниң ниити саны:

эге ниити өөредилге школалары 40 кижичедир өөреникчилиги болза;

кол ниити өөредилге школалары 90 кижичедир өөреникчилиги болза;

ортумак ниити өөредилге школалары 110 кижичедир өөреникчилерлиги болза;

школа назыны четпээн база бичии школа назылыг өөредилге черлери 10 кижичедир санныг болза, санаар.»;

в) 6-гы кезээн күжүн чидирген деп санаар;

4) «Өөредилге албан черлериниң оларның кол ниити өөредилге программаларын боттандыраар кезээнге школа назыны четпээн, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субвенциялар бээр-биле ниити өөредилге албан черлеринге немелде өөредилгени бээр кезээнге акшаландырышкынның нормативтерин санаарының Чуруму» деп капсырылгада:

а) адында «бээр кезээнге» деп сөстөрнүң соонга «школа мурнунуң» деп сөстөрнү немээр;

б) 1-ги кезээнде «школа назыны четпээн болгаш» деп сөстөрнү ап кааптар;

в) 3-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Муниципалдыг ниити өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле муниципалдыг бюджет бүрүзүңге субвенцияның хемчээлин (моон ыңай субвенциялар дээн) өөредилге хандырылгасының өртээнден барымдаалап, өөредилге чадазының хемчээлинге (школа мурнунуң, эге, кол, улуг школа) база гимназия (лицей) болгаш коррекциялыг класстарга өөредип турда коэффициентизиниң аартаанын барымдаалап, дараазында формула-биле санаар:

$S_i = (S_{mi} + S_{gi} + S_{di} + K_i) - C_i$,

мында:

S_i – кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле ниити өөредилге албан черлеринге школа назыны четпээн, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити билигн, ол ышкаш ниити өөредилге албан черлеринге немелде өөредилге чедип алырынга бээр i муниципалдыг тургузугга субвенцияларның хемчээли;

S_{mi} – кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле школа мурнунуң, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени, а ол ышкаш эвээш комплектиги (долу эвес долдуртунган школаларга) көдээ школаларга база ыңдыг деп санаттырып турар өөредилге албан черлеринге немелде билиг бээр кезээнге i деп муниципалдыг тургузугга субвенцияларның

хемчээли;

S_{gi} – кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле муниципалдыг ниити өөредилге албан черлеринге школа назыны четпээн, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени, ол ышкаш ниити өөредилге албан черлеринге (эвээш комплектиги школалардан аңгыда) немелде өөредилге чедип алырынга бээр i деп муниципалдыг тургузугга субвенцияларның хемчээли;

S_{di} – ниити өөредилге албан черлеринге школа назыны четпээн өөредилгениң кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле i деп муниципалдыг тургузугга субвенцияларның хемчээли;

K_i – кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле ном үндүрүлгезинге база солун-сеткүүл продукциязының хандырылгасынга дуза көргүзөр сорулгалар-биле педагогтук ажилдакчыларның компенсациялар кезээнге i деп муниципалдыг тургузугга субвенцияларның хемчээли;

C_i – субвенцияларның ниити хемчээлиниң 5 хуу хемчээлди тургузуп турар өөредилгениң шынарын бедидери-биле идиг бээринге үндүрер төпчүткен (мөөңнеттинген) фондунуң хемчээли. Төпчүткен фондуну хуваарынып чурумун Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Школаларга (эвээш комплектиги ниити өөредилге албан черлеринден аңгыда), эвээш долдуртунган ниити өөредилге албан черлериниң субвенцияларның хемчээлин дараазында формула-биле санаар:

$$S_{gi} = T_{ny} + (R \times H) + T_{ny} + (R \times H) + T_{ny} (R \times H) + T_{ny} (R \times H) +$$

$$n=1 \ i \ in \ n=1 \ i \ in \ n=1 \ i \ in$$

$$3 \ sm \ sm \ 3 \ smz \ smz$$

$$+ T_{ny} (R \times H) + T_{ny} (R \times H);$$

$$n=1 \ i \ in \ n=1 \ i \ in$$

$$2 \ ds5 \ ds5 \ 2 \ ds6 \ ds6 \ 2 \ dsk \ dsk$$

$$S_{di} = T_{ny} (R \times H) + T_{ny} (R \times H) + T_{ny} (R \times H) +$$

$$n=1 \ i \ in \ n=1 \ i \ in \ n=1 \ i \ in;$$

$$o \ g \ k \ sm \ smz \ ds5 \ ds6 \ dsk$$

$$R / R / R / R / R / R / R / R /$$

$$i \ i \ i \ i \ i \ i \ i \ i \ i$$

кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле хүндүскү ниити өөредилге албан черлериниң анаа, гимназия (лицей) база коррекциялыг класстарынга, кирип өөренир (очно), бот-өөредилге хевирлиг кезээки (ажык сменалыг) албан черлеринге, беш азы алды хонук ажилдаар режимниг бөлүктөрлиг, компенсациялыг өөредилге бөлүктөрлиг школа назыны четпээн ниити өөредилге черлеринге чаңгыс өөреникчиге азы бичии уругга чарыгдалдарның нормативтери;

$o \ g \ k \ sm \ smz \ ds5 \ ds6 \ dsk$
 $H, H, H, H, H, H, H, H, H, -$
 $i \ i \ i \ i \ i \ i \ i \ i \ i$

i деп муниципалдыг тургузугнун девискээринге ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле хүндүскү ниити өөредилге албан черлеринге гимназия (лицей) болгаш коррекциялыг класстарга, хүндүскү, бот-өөредилге хевирлиг кезээки (ажык сменалыг) албан черлеринге, школа назыны четпээн болгаш беш азы алды хонук ажилдаар режимниг, компенсациялыг өөредилге бөлүктөрлиг кезээнге кол ниити өөредилге программаларын боттандырып турар ниити өөредилге албан черлеринге чогуур саң-хөө чылында өөреникчилерниң баш бурунгаар саны;

n – өөредилгениң чадалары: 1 – эге, 2 – кол, 3 – улуг школа;

n – (ниити өөредилге албан черлеринге школа мурнунуң бөлүктөр аайы-биле) – хүнде албан чериниң ажил шагының үргүлчүлели.

Субвенцияны санап тургаш, солун-сеткүүл-биле хандырылганы деткиир сорулгалыг педагогтук ажилдакчыларның ай санында компенсациялыг төлевириң база көргөн (K_i).

Компенсацияларның хемчээли «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле доктааттырган.»;

г) 4-кү кезээниң ийиги абазында «(ЕТС-тин 12-ги разряды-биле)» деп сөстөрнү «дээди профессионал эртемниг болгаш башкы ажылының стажы 20 чылдан өрү башкының шалың төлевириңиң ставказын барымдаалап тургаш» деп сөстөр-биле солугу;

д) 5-ки кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«5. Школага өөреникчиге башкылаашкын дузазын чедиргениниң стандарттыг (үндезин) төлевириң дараазында көргүзүлгелерни барымдаалап санаар:

хоорайларда класста өөреникчилерниң санын 1-2 дугаар таблица езугаар; ниити өөредилге албан черлериниң школа назыны четпээн бөлүктөриниң санын Россия Федерациязының Чазааның тургускан нормативтерин езугаар;

б хонуктуг ажилчын неделя турда, ыяапла чорудар программа талазы-биле, 5-6 хонуктуг ажилчын неделя турда, ниити өөредилге албан черлериниң школа назыны четпээн бөлүктөриниң талазы-биле шактарының түнү;

дээди профессионал эртемниг болгаш башкы ажылынга стажы 20 чылдан ажыг башкының шалыңының хемчээлин (ставка) көдээ черге күш-ажыл төлевириңиң шалың хемчээлин өстүргенин барымдаалап санаар.

1-ги таблица

Ниити өөредилге албан черлеринге нормативтер санаарынга ажылап турар, долдурарының көргүзүлгелери

	Хоорай	Көдээ чер
50000 ажыг чурттакчылыг хоорай	25	
50000 чедир чурттакчылыг хоорай	24	
Көдээ чер		16
Коррекциялыг класстар	10	7
1-ги чаданың компенсациялыг өөредилге класстары	10	10
2-ги чаданың компенсациялыг өөредилге класстары	12	10
Гимназия (лицей) класстар	25	20

2-ги таблица

Кезээки (сменалыг) өөредилге албан черлеринге, өөредилге-консультациялыг пунктуларга нормативтер санаарынга ажылап турар, класстарны долдурарының көргүзүлгелери

	Кирип өөренир (очно) бөлүктөр	Бот-өөредилгелиг бөлүктөр
50000 ажыг чурттакчылыг хоорай:		
2-ги чаданың өөредилгези	25	10
3-кү чаданың өөредилгези	15	16
50000 чедир чурттакчылыг хоорай		
2-ги чаданың өөредилгези	20	10
3-кү чаданың өөредилгези	24	16
Көдээ чер		
2-ги чаданың өөредилгези	22	10
3-кү чаданың өөредилгези	22	16

е) 6-гы кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«6. Хүндүскү ниити өөредилге албан черлеринге административтиг-удуртулга болгаш дузалал персоналдың күш-ажыл төлевиринин фондунун көвүдедиринин коэффициентизи 1,38, бот-өөредилге хевир-биле кезээки (ажык сменалыг) өөредилге албан черлеринге – 1,297, өөредилгениң бот-өөредилге хевир-биле – 1,15, школа-интернаттарга (кижизидикчи башкыларын сана-вышаан) – 2,49 болур.»

ж) 7-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«7. Ажылчынарның хүлээлгезинче кир-бейн турар чедир төлевир болгаш немелде төлевиринин фондузу (ооң иштинде бижимел ажылдар хынаар, класс удуртур, кабинет удуртур, а ол ышкаш идиг бээр чедир төлевирлерни кириген) ниити өөредилге албан черинин ажыл төлевиринин фондунун 35 хуузу тургузар.»

з) 9-ку кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«9. Адаанда кириген 3-5 дугаар табли-цалар езугаар нормативтерни санаарда, педагогиктиг дузаның өртээнин улгаттырган коэффициентилерин ажылгаар.

3-кү таблица

Янзы-бүрү чылдагааннар-биле улгаттырган коэффициентилер (хоорай чергелиг суурларга)

	Янзы-бүрү чылдагааннарга хамаарыштыр аартааны			
	Класстарны бөлүктөргө чарганындан к 1	Узаткан хүннү бөлүктөринин барындан к 2	Бөлгүмнерин барындан к 3	Чадалар аайы-биле ниити өртээни улгатканы к1хк2хк3
1-ги чада	1,04	1,4	1,03	1,50
2-ги чада	1,12	1	1,03	1,15
3-кү чада	1,22	1	1,03	1,26

Көдээниң ниити өөредилге албан чер-леринде класстарның херек кырында дол-дуртунганы стандартты хажыдып турары-

биле холбаштыр өртекти улгаттырганының корректировкалаан коэффициентилерин ажылгаар.

4-кү таблица

Янзы-бүрү чылдагааннар-биле өртектини улгаттырганының коэффициентилери (көдээ суурларга хамаарыштыр)

	Янзы-бүрү чылдагааннарга хамаарыштыр аартааны			
	Класстарны бөлүктөргө чарганындан к 1	Узаткан хүннү бөлүктөринин барындан к 2	Бөлгүмнерин барындан к 3	Чадалар аайы-биле ниити өртээни улгатканы к1хк2хк3
1-ги чада	1,0	1,4	1,03	1,44
2-ги чада	1,02	1	1,03	1,05
3-кү чада	1,05	1	1,03	1,08

5-ки таблица

Класстар база өөредилге черлеринин хевирлеринин аайы-биле өртектини улгаттырган коэффициентилери

Класстарның аттары	Немелде шактар, штаттыг единицалар-биле холбашкан дузаларның өртээни улгатканы	Күш-ажыл төлевиринин коэффициентизин өртээ аартаан дузалар	Класстарның хевирлеринин аайы-биле ниити өртектиң улгатканы
Анаа класстар Гимназия (лицей)	1	1	1
1-ги чада	1,1	1,15	1,27
2-ги чада	1,2	1,15	1,38
3-кү чада	1,2	1,15	1,38
Психологтуг сайзыралы чыдып каап турар уругларлыг	1,1	1,2	1,32
Коррекциалыг Төрзэн (орус эвес) дылынга өөренип турар уругларлыг класстар:	1,4	1,2	1,68
1-ги чада	1,2	1,15	1,38
2-ги чада	1,2	1,15	1,38
Ниити өөредилге школа-интернаттарында Кадыкшыдылга (санаторлуг) школа-интернаттарында		1,2	1,2

2008 чылда хүндүскү ниити өөредилге школаларына, кезээки (ажык сменалыг) школаларга хүндүскү өөредилге кезээнге санаашкынны дараазында формула-биле кылыр:

$УО = О \times (ННК \times ФНК)$, мында:

УО – чижеглеп тургускан өөреникчи-лериниң саны;

О – баш бурунгаар айтканы-биле өөренип турарларның саны;

ННК – класстарның норма езугаар долдуртунары;

ФНК – класстарның баш бурунгаар айтканы-биле долдуртунары;

и) 10-гу кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«10. Муниципалдыг тургузугга ниити өө-редилгениң кол ниити өөредилге програм-маларын боттандыраарына шалың төлеви-ринин талазы-биле чарыгдалдарны,

класстарның болгаш өөредилгениң чадаларының аайы-биле чаңгыс өөреникчиге хамаарыштыр дараазында формула-биле тодарайдыр:

$$a = \frac{b \times 1,262 \times 1,02 \times k \times 12}{s_n \times 18 \times 20}$$

$$3 + \frac{1}{m} \times L \times 1,25 \times v \times c \times Z,$$

а – базистиг өөредилге планының талазы-биле неделяда шактарның саны;

18 база 20 – неделяда шалың хемчээлинге (ставка) шактарның ортумак саны;

б – дээди профессионал эртемниг бол-гаш 20 чыл ажыг стажтыг башкының шалыңының шалың хемчээли (ставка);

1,262 – чаңгыс аай социал үндүрүг талазы-биле тыртар акшаларның коэффициентизи;

1,02 – стажының, мергежил категория-

зының улгатканы-биле холбашкан күш-ажыл төлевиринин фондунун улгаттыраарының коэффициентизи;

к – чедир болгаш немелде төлевиринин хемчээлинге күш-ажыл төлевиринин фон-дунун коэффициентизи;

12 – чылда айларның саны;

м – I деп муниципалит талазы-биле класска өөреникчилериниң ортумак саны;

L – административтиг-удуртулга болгаш дузалал персоналдың күш-ажыл төлеви-ринин фондунун улгаттыраарының коэффи-циентизи;

1,25 – көдээ черлерде ажылдап турар специалистерниң күш-ажыл төлеви-рин улгаттыраарының коэффициентизи;

v – янзы-бүрү чылдагааннар-биле өртзэн улгаттырар коэффициент;

c – класстарның болгаш албан черлери-нин хевирлеринин аайы-биле өртектиң улгат-тыраарының коэффициентизи;

Z – Кыдыкы Соңгу чүк районнары болгаш анаа деңнештирген черлериниң, бедик дагылы база суг чок (Мөңгүн-Тайга кожуун) дээш, 15 хуу немелде төлевир көрдүнген, немелде төлевирлерлиг шалың төлевиринге район коэффициентизи.

Албан программа езугаар нормативтер болгаш субвенциялар санаары-биле дараа-зында шактар санын ажылгаар:

а) хүндүскү ниити өөредилге школала-рына 1 комплект класска – өөредилгениң 1-ги чадазына неделяда 24 шак, 2-ги чадага – 34 шак, 3-кү чадага – 36 шак;

б) кезээки (ажык сменалыг) өөредилге албан черлеринге:

бот-өөредилге хевир (1 бөлүккө) неде-ляда 14 шак, хүндүскү (комплект класска) – 26 шак (2-ги чадага), (3-кү чадага) 23 шак;

в) школа-интернаттарга – 1-ги чадага неделяда 25 шак, 2-ги чадага – 34 шак.

Кол ниити өөредилге программаларын, а ол ышкаш муниципалдыг эвээш комплек-тиг көдээниң ниити өөредилге албан черле-ринге ниити өөредилге программаларының иштинге немелде өөредилгени, а ол ышкаш эге ниити өөредилге программаларын боттандырып турар эвээш комплектиг деп санаттырып турар черлерге регионалдыг нормативтер чарыгдалдары класста өө-реникчилериниң санындан хамаарышпас болгаш ниити өөредилге черинин бүрүзүгө сөөлү чылда бар көргүзүглерин барымдаалап, бо Хоойлунун негелделерин езугаар тодарат-тынар. Муниципалдыг эвээш комплектиг көдээниң ниити өөредилге албан черлериниң, ол ышкаш ындыг деп санаттырып турар өөредилге албан черлериниң даңзызын чылдың-на Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Школа назыны четпээн өөредилгениң кол ниити өөредилге программаларын боттан-дыраары-биле нормативтерни ниити өөредил-ге албан черлеринде чаңгыс уругга хамаа-рыштыр дараазында формула-биле санаар:

$$ds = R = 3 + P, \\ i \quad i \quad \text{учеб.}$$

$$Tc \times T \times Kp$$

$$sn \quad Tn \quad x \times b \times 1,262 \times k \times 12 \\ 3 = \frac{1}{m} \times L \times 1,25 \times v \times Z$$

мында:

Tc – сменада школа назыны четпээн ниити өөредилге албан черлериниң бөлүктөринге уругларның турар үргүлчүлээшкени;

T – школа назыны четпээн ниити өө-редилге албан черлериниң бөлүктөринге неде-ляда ажыл хүннериниң саны;

Tn – кижизидикчи башкының норма езугаар ажыл шагының үргүлчүлээшкени;

Kp – ажылдакчыларның аарый берген үезинде, отпуск үезинде ажылче планнат-тынып үнмейн баарын барымдаалаар коэф-фициент;

b – i муниципалитеттин ортумак шалың төлевиринге дүгжүп турар кижизидикчи башкының шалыңының ставказы;

1,262 – чаңгыс аай социал үндүрүг талазы-биле тыртар акшаларның коэффициентизи;

k – чедир болгаш немелде төлевиринин хемчээлинге күш-ажыл төлевиринин фон-дунун коэффициентизи;

12 – чылда айларның саны;

m – i деп муниципалитет талазы-биле школа назыны четпээн өөредилге албан

черлериниң бөлүктөринге уругларның ортумак саны;

L – административтиг-удуртулга аппара-дынга күш-ажыл төлевиринин фондунун улгаттыраарының коэффициентизи (6 хонук ажылдаар режимниг школа назыны четпээн ниити өөредилге албан черлериниң бөлүк-теринге – 1,71; 5 хонук ажылдаар база компенсациялыг хевириниң бөлүктөринге – 1,92);

1,25 – көдээ черлерде ажылдап турар специалистерниң күш-ажыл төлеви-рин улгаттыраарының коэффициентизи;

v – өртектиң улгаттыраарының коэффи-циентизи;

Z – Кыдыкы Соңгу чүк районнарына болгаш анаа деңнештирген черлериниң, бедик дагылы база суг чок (Мөңгүн-Тайга кожуун) дээш, 15 хуу немелде төлевирни көргөн, немелде төлевирлер-биле шалың төлеви-ринге район коэффициентизи.»

к) дараазында уткалыг 13-15 кезектерни немээр:

«13. Чаңгыс өөреникчиге болгаш уругга хамаарыштыр дорт өөредилге чорулгазы-биле дорт холбашкан материалдыг чарыг-далдарны хандыраарына чарыгдалдарны планнап турар үеде хүлээп ап турар инф-ляцияның деңнелинден куду эвес кылдыр улгатканда, муниципалдыг ниити өөредилге албан черлериниң аайы-биле тодарайдыр. 2009 чылда ол сорулгаларга чарыгдалдарның түнүн Кыдыкы Соңгу чүк районнарына дең-нээн черлерде ниити өөредилге школала-рының бир өөреникчиге хамаарыштыр чыл-да 1000 рубль, Кыдыкы Соңгу чүк район-нарына – 1200 рубль, Кыдыкы Соңгу чүк районнарына деңнештирген черлерде шко-ла назыны четпээн ниити өөредилге албан черлериниң бир уругга хамаарыштыр 500 рубль, Кыдыкы Соңгу чүк районнарына – 600 рубль.

Шилчилге үезинде (2008-2010 чылдар) субвенцияларның хемчээлин 2007 чылда ниити өөредилге албан черлеринге чарыг-далдарның тургустунган баазызының норма-тивтиг үндезинеринге даянып, дараазында параметрлер-биле нормативтиг чарыгдал-дарның корректировказын ажылгааны-биле санаар.

Чарыгдалдарның нормативтерин са-наарда, баш бурунгаар көрдүнген өөреник-чилериниң санының көргүзүглерин барымдаа-лаар, эвээш комплектиг школаларга – эрткен өөредилге чылының эгезинде херек кырында өөреникчилериниң санын көөр, өөредилге черлериниң школа назыны четпээн бөлүктөринге – херек кырында уруг-ларның ортумак санын көөр.

Кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле 2008 чылда чарыгдал-дарның ортумак республика нормативтерин бо Чурумунун 1-ги капсырылгасында айткан.

Муниципалдыг тургузуг бүрүзүнүн суб-венцияларының санап кылган хемчээлдерин 2007 чылда чарыгдалдардан туруп болур хажышкыннарның иштинге боттандыраар.

2008 чылда деңнелгени бо Чурумунун 2-ги капсырылгасы езугаар боттандыраар.

2009 чылда деңнелгени 3-кү капсырылга езугаар боттандыраар.

Эвээш комплектиг көдээниң өөредилге албан черлеринге берген акша-хөреңгиниң хемчээли ол албан черлериниң онзагай эрге-байдалы-биле холбашкан чарыгдалдарны барымдаалаар болгаш ол класстарның долдуртунарындан хамаарышпас. Эвээш комплектиг көдээниң ниити өөредилге албан черлериниң субвенцияларының хемчээлиниң аңгы санаашкынын 2009 чылдан эгелеп кириер.

Бо Чурумга дүүштүр санаан муницип-палдыг тургузуглар талазы-биле коррек-тивкаларның коэффициентилерин, күш-ажыл төлевиринин фондунун өскерилгенин барымдаалап, чаңгыс өөреникчиге (уругга) хамаарыштыр кылган чарыгдалдарның нор-мативтерин, өөредилге чарыгдалдарының нормативтерин чылдың-на Тыва Республи-каның хоойлузу-биле бадылаар. Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың муницип-палдыг тургузугларынга субвенцияларның түнү өскерлир. Тыва Республиканың муницип-палдыг тургузугларының субвенцияларын ай санында муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринче каттыштырган бюджет чара бижилгезинге дүүштүр шилчидер.

2009 чылда кол ниити өөредилге

Муниципалдыг районнар:		6. Мөңгүн-Тайга кожууну	1,1
1. Бай-Тайга кожууну	1,01	7. Өвүр кожууну	1,12
2. Барыын-Хемчик кожууну	1,14	8. Бий-Хем кожууну	1,12
3. Чөөн-Хемчик кожууну	1,05	9. Сүт-Хөл кожууну	1,13
4. Каа-Хем кожууну	1,03	10. Танды кожууну	1,09
5. Кызыл кожууну	1,06	11. Тере-Хөл кожууну	1,18

12. Тес-Хем кожууну	1,13	17. Эрзин кожууну	0,94
13. Тожу кожууну	1,11	Хоорай округтары:	
14. Улуг-Хем кожууну	0,75	1. Кызыл	0,87
15. Чаа-Хөл кожууну	1,13	2. Ак-Довурак	0,93
16. Чеди-Хөл кожууну	0,93		

«Өөредилге албан черлериниң оларның кол ниити өөредилге программаларын боттандыраар кезээнге школа назыны четпээн, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субвенциялар бээри-биле ниити өөредилге албан черлеринге немелде өөредилгени бээр кезээнге акшаландырыышкынның нормативтерин санаарының Чурумунга 3-кү капсырылга

Айыттыг акша-хөреңгиниң санажылга хемчээлинден муниципалдыг өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвириниң фондузунун талазы-биле 2009 чылда акша-хөреңгиниң хемчээлиниң хажыдыышкыны	Корректировка коэффициенти-лериниң утказы (бюджеттер аразының хамаарылгаларынга)
() 9 хууга чедир	1
() 10-дан 12 хууга чедир	0,9
() 13-тен 14 хууга чедир	0,86
() 15-тен 18 хууга чедир	0,85
() 19-тан 24 хууга чедир	0,82
() 25 хуудан болгаш оон улуг	0,81
(-) 1 хууга чедир	1
(-) 2-ден 3 хууга чедир	1,02
(-) 4-тен 10 хууга чедир	1,06
(-) 11-ден 15 хууга чедир	1,13
(-) 16-дан 20 хууга чедир	1,17
(-) 21-ден 24 хууга чедир	1,23
(-) 25 хуудан улуг	1,45

«Өөредилге албан черлериниң оларның кол ниити өөредилге программаларын боттандыраар кезээнге школа назыны четпээн, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгени, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынга субвенциялар бээри-биле ниити өөредилге албан черлеринге немелде өөредилгени бээр кезээнге акшаландырыышкынның нормативтерин санаарының Чурумунга 4-кү капсырылга

Кол ниити өөредилге программаларын боттандыраары-биле 2009 чылда субвенциялардан өөредилгениң чадалар аайы-биле чаңгыс өөреникчиге хамаарыштыр санаашкынында чарыгдалдарның республика нормативтери

Көргүзүлгелерниң ады	Нормативтиң ады	Норматив (руб.)
1. Муниципалдыг тургузунуң ниити өөредилге школазынга бир өөреникчини өөредиринге чылда чарыгдалдар	1-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан аңгыда) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район 2-ги чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан өске) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район 3-кү чаданың өөреникчизин (ортумак (долу) ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан өске) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район	18035 18743 34983 42338 45021 22873 23784 40004 48416 51496 26373 27432 43478 52622 55976
2. Муниципалдыг тургузунуң ниити өөредилге школазының национал класстарына бир өөреникчини өөредиринге чылда чарыгдалдар	1-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан өске) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район	24508 25486 47897 57970 61672

	2-ги чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан өске) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район	29653 30847 52096 63053 67087
3. Муниципалдыг тургузунуң ниити өөредилге школының психологтуг сайзыралы коошак өөреникчилерлиг класстарга бир өөреникчини хандыраары-биле чылда чарыгдалдар	1-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан өске) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район 2-ги чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер (Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарындан аңгыда) - Тере-Хөл, Тожу муниципалдыг районнар - Мөңгүн-Тайга муниципалдыг район	63203 75644 91558 97451 63668 94016 113798 121141
4. Муниципалдыг тургузунуң ниити өөредилге школының коррекциялыг класстарына бир өөреникчини хандыраары-биле чылда чарыгдалдар	1-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай 2-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай	75407 100520
5. Муниципалдыг тургузунуң ниити өөредилге школының лицей (гимназия) класстарына бир өөреникчини хандыраары-биле чылда чарыгдалдар	1-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай 2-ги чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай 3-кү чаданың өөреникчизин (эге ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - 50 муң кижиден хөй чурттакчылыг хоорай - 50 муң кижиге чедир чурттакчылыг хоорай	24208 25173 32392 33700 37416 38935
6. Муниципалдыг тургузунуң кезээки ниити өөредилге школының кирип өөренир (очно) хевиринге бир өөреникчини хандыраары-биле чылда чарыгдалдар	2-ги чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер 3-кү чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер	17157 26722 9504 15174
7. Муниципалдыг тургузунуң кезээки ниити өөредилге школының бот-өөредилге-биле өөренир хевиринге бир өөреникчини өөредиринге чылда чарыгдалдар	2-ги чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер 3-кү чаданың өөреникчизин (кол ниити өөредилге) хандыраары-биле чарыгдалдарның нормативи - хоорай - суур чер	9601 10805 9735 13401

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур болгаш 2008 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп тургустунган хоойлу-дүрүм харылзааларына хамаарыш-

тыр тарап неперээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1374 УХ-II

2009 чылдың июль 10

• Орук демдеглели

МЕНГИ ЧЕЧЭЭ ЧАСТЫП ТУРДА...

(Топчуз. Эгези № 86
«Шында»).

Дүүн орай келген болгаш, Мугур-Аксының долгандыр чурумалы-биле долу таныжып четтикпээн бис. Суурнуң шала үстүү талазында даг каракка дораан-на илдиге бээр. Дагның кырында агарып көстүр хар ышкаш мені — ак даштар. Ынчангаш чон ону Ак-Баштыг деп адап каан.

Кожуун чагырыкчызы Алексей Ооржаковичиниң айтыккан шагында ооң кабинетинге чеде бээривиске, аяк шайын кудуп хүндүледи. Кылыр ажилдарывысты дугуржуп алтывыс. Россияның аныктар чылынга турсаадып, июнь айны бүрүнү-биле аныктарга хемчеглер эрттирер кылдыр тускайлаан болду. Июнь 12-13 хүннеринде арбаннар аразында бут бөмбүүгө маргылдаа болуп эрткен. Июнь 25-те чагырга чериниң баарына шөлге ус-шевер аныктарның кылыгларын чонга сонугадып, «Меңгилерниң хээлери» деп делгелгени организаастаан. Чаа өг-бүлө тудуп турар аныктарның байырлыг бадылажылгазын июнь 26-да эрттирер деп планнаттыган турза-даа, Мугур-Аксы биле Каргы сумузуңуң аразында Мугур хемни кежир узун (барык километр чыгы) даван-даяк көвүрүгүнүң септелгези доозулбаанындан бир хүн сонгаарлай берген болду. Ол көвүрүгүнү чон «Ынакшыл көвүрүү» деп адаар. Бадылажылганы ол кежиге эрттирер турган чүве-дир. Ону 1979 чылда септелге-тудуг участогунун ажилдакчылары Кара-оол Биче-оолович Донгактын удуртулгазы-биле туткан дээрзин Мугур-Аксының бир дугаар школазының хоочун башкызы Долчуң Баазаановна Донгак сактып чугаалады. Ол хемчег база-ла таварылга эвес, көвүрүгнү туткандан бээр мугур үжөн чыл болуп турар-дыр. Бадылажылга аныктар хүнүнүн бүдүүзүндө, июнь 27-де, байырлыг байдалга эрткен. Ынчалдыр сес аныак өг-бүлө ол хүн кожуунга немешкен. Мугур-Аксының үстүү чарында чаа тудуг-суур шөйлүп, барык Көжээлиг-Ховунун бажынга үзе чедер чыгай берген.

Июнь 26 — 27 хүннеринде арбаннар аразында хол бөмбүүгө маргылдаа, Даш көдүреринге мөөрей. Ол-ла хүнүнүн кезээинде аныктарга ажык дээр адаанга танцы-сам эрттирер. А июнь 28-те «Каргының хартыгазы» шаңнал дээш 18-тен 35 хар чедир аныктар аразында тыва хүреш.

Мөңгүн-Тайганың Каргы сумузуңуң Ч.С.Арта-оол аттыг. Куйтура бажыңыга келдивис. Аныктар чылынга болгаш Л.Х.Иргиттин 55 харлаанынга турсаадып, 15-тен 30 хар үзүндө аныак шүлүкчүлөр аразында мөөрейге бистерни аалчыларны шииткекчилер кылдыр томуйлады. Киржир күзелдиглер эге дээрзинде он ажыг турган-даа болза, янзы-бүрү чылдагааннар ужуң чүлге беш кижиги киришкен. Оларның аразында 10-гу классчы Чамбал Кежик бодунуң чогааткан шүлүүн тергийн номчааш, тиилеп каан.

Саны-Шириниң салгалдары

С.А.Сарыг-оолдуң бо чогаалының кол маадыры прототиви Саны-

Шириниң салгалдары-биле ужуражылга болган. Аңаа Мугур-Аксының №1 школазының башкызы Сарыг-оол Биче-оолович Донгак сактышкынындан Саны-Ширини ооң даайы дээрзин билип алдывыс. Ооң чугаазы-биле алырга, Шаңгыр, Бөске Мөңгүн-Тайгага келгеш, ийи аңгы чурттап берген. Адазы Шаңгыр Кончук чалаңның муң ажыг чылгызын кадарга берген, а иези Бөске күжүр Эмчи-ламаның аалына саанчылай берген. Кончук чалаңдаа, Эмчи-лама-даа — оларның чоок төрөлдери.

Хоочун башкы Долчуң Баазаановнаның сактышкыны-биле алырга, Эмчи-лама угунда Моолдан келген, Калганың тумат уктуг мен деп Степан Агбаановичке хөөрөп орган дээр. Ол лама Бай-Тайганың Шуй хертектеринден кадай алган. Эмчи-лама Тываже сарлык малдың чурттап чораан чери Ак-Баштыг тайгазының баары. Саны-Ширини Бай-Тайгадан кылаштап ажып келгеш, ада-иезин тып чедип келген деп, улус чугаалажыр.

Саны-Мөңгениң эр дунмалары Мага-Ширини база Артаа-Ширинден аңгыда, Шоваа деп кыс дунмазы база чораан. Мага-Ширини улус Шагдаа-Ашак дижи, тус черниң баштайгы кызыгааржыларының бирээзи болур. Артаа-Ширини колхозка даргалап чораан. Ооң салгалдары — Артай-оолдар ол. Мугур-Аксында төп кудумчуну Саны-Шириниң ады-биле адаан.

Хорлуу кадайның салгалдары

С.А.Сарыг-оолдуң «Хорлуу кадай» деп шүлүүнүн маадыры Хорлуу Аскыраковна, Намчылдың салгалдары амгы үеде Мөңгүн-Бүрүндө өгбенин ады-биле адаан кудумчуда чурттап оларлар.

Бистиң барган үевиште кожуунга бензин айтырыгы берге турган болгаш, Мугур-Аксынга Куйтура өргээзинге Хорлуу Аскыраковнаның салгалдары элээн озалдап келдилер. Кежээге келген салгалдарының мурнундан алдарлыг малчынывыстың хеймер оглу Шоожул Чунгуевичиниң уруу, Кызыл-Хая участок эмнелгезиниң ажилдакчызы Мария Нортатова Хертек сөс алгаш, дараазында солун медээлерни биске дыңнатты. «Хорлуу кадайның» чогаатынган төөгүзүңге хамаарыштыр ооң ачазының сактышкыны чугаалады.

«Чарыш ады мунуптар апарган үем чүве. Бир-ле хүн хой кадаргаш келиримге, өөвүстүң баглаажында ийи кончук айт тур: бирээзи карадоруг, бирээзи ак-бора. Өөмчедээ кирбейн, малдарны сонугаарган тур мен. Ырактан-на келген хевирлиг — хөндүрге-кудургалыг, ыңдыг ырактан төрөливис келген-дир дээн бода-биле өгже кире халып келдим. Чыышкын баарында танывазым ийи кижиги олур. Чугаазың аянын дыңнаарымга, элээн үр турар хевирлиглер. Эртенинде карадоруг айтты чорупкан. Артып калганын сөөлүндө бодаарымга, С.А.Сарыг-оол чогаалчы болду. Дайын чылдарында Мөңгүн-Тайга кожуунда фронтуга дузаламчы чыыр белек комиссиязынга келгеш, аалывыс өглер ортузунда турар боорга, доктааганы ол. Мен хүнүнүн ол дарганың адын сугтарып, со-

луй өртээр турган мен. Чогаалчы-выс чүве чугаалааш-ла, кончук чазык хүлүмзүрүп каап олурар, сеголин суйбай тудар мындыг. Аалдан ырады оожум кылаштап чоруур, оон бир даш бажынга олуруп, туруп, бодангылаар, саазын тудуп алган чоруур мындыг дарга болду.

Ол чооктуң аалдарының чыгган белээ өг ишти-даштынга дыка-ла хөй чүве ийин. Сагыжымга артып калган белектер — эттеп каан ой алгылар, тарбаган кештери, курут-ааржы, кырында саржаглар. Бир хүн ийи-үш айттыг улус келирге, хамык коыш-комга, үш айтка чүдүргеш, даргавыс келген улус-биле чорупкан мындыг».

«Мөңгүн-Тайга баарында Мөңгүн-Бүрүн уну чурттуг Хорлуу кадай» 1897 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөңгүн-Бүрүн сумузуңга төрүттүнгөн. Беш кыс, бир оолдун ортуну. Бодундан улуг дөрт угбалары Даг-Алтайның Кош-Агач районунуң Кокоря деп суурунун хамаатылары болур делеглер-биле өг-бүлө тудуп чурттааннар. Оларның салгалдары амгы үеде чедир харылзаазын үспейн чоруур. Хорлуу Аскыраковна 1913 чылда Саая Уртунович Чунгуй-биле өг-бүлө болуп, алды уругну кижизидип өстүргөн. Кызымак аныктар өнчүгө келген дөрт чүзүн малын сес чүс баш чедир өстүрүп, Ада-чурттуг Улуг дайыны эгелей бээрге, дузаламчыга 280 өшкү-хойну, аскыр өөр чылгыны, 11 баш сарлыкты база барба-барба аыш-чемни, алгы-кешти харам чокка өргөзөн. Чунгуй бодунуң шаанче аңнап, кежин ууштап, 150 өрге, 52 тарбаган кежин белекке берген. Оларның амгы салгалдарында өгбелериниң изин салгап, мал ачылын салбайн чоруур Тывада ат-сурагыг кижилер эмгекч. Алдарлыг малчынарның салгалдарына көрүкчүлөр сонугаан айтырыгларын салган, шүлүкчү Лидия Иргит ада-ызыгуур талазы-биле шинчилел ажылы моон-биле кызыгаарланмай, ам-даа уламчылаарын, тускай литератур-луг клубтар тургузарын сүмөлээн.

Меңгилерниң кадыны

Кежээниң үшкү кезээнде РФ-тин Чогаалчылар эвилелиниң база Журналистер эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, журналист Лидия Херлиевна Иргиттин чогаалдыкчы ажылынга турсааткан концерт болган. Юбилерга кожуун чагыргазы, келген аалчылар, чаңгыс-классчылары база төрөлдери байыр чедирип, сүй белектерни сөңнээн. Куйтура килдизиниң эргелекчизи Ульяна Даржаевна сөс алгаш, Лидия Иргитти амгы түрк чоннар аразында найыралды быжыглап, каңнап чоруур чогаалчы деп үнеледи. Меңгилерниң кадыны төрөөн чериниң агаарын хөрөк долдур тынып ап, чаа күштү немеп алган. Ол ыңдыг болур ужурлуг-даа.

Ак-Баштыгже аян-чорук

Июнь 28. Библиотека ажилдакчыларының планнап алганы-биле бөгүн Мөңгүн-Тайга баарынга чедип, меңги чечээн көөр турган бис. Радион бистен хоорлуп, «Центр Азия» солунуң даалгазы-биле аныак сарлыкчы-биле интервью ал, Тоолайлыгже баар деп барган. Оруувус ийи аңгылаңы берген. Кайы-даа угже чеңгир техника четчир-даа болза, эң кол шаптараазын — кожуунда кывар-чаар чүүлдүн чогу. Ужун ажыг литературистин хөй кезинин Тоолайлыгже «аыткарып-тывыс». «Ынанганының бажын ыт чиген» дээн ышкаш, дүшкө чедир бензин келбээн. Чудуруувусту чүдүк алдыңче суккан эвес бис дээш, суурдан ырак эвесте Ак-Баштыгже ном саңының ажилдакчылары-биле кады хапкан бис. Тайылбыр-лакчывыс — Саны-Шириниң салгалы, тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутады, хоочун башкы Сарыг-оол Биче-оолович Донгак.

Ол — «Хек-даван» деп шүлүктөр номуунуң автору. «Ак-Баштыг» деп шүлүүндө ол мынчаар бижип турар:

Сүүрээрген бедик бажы
Сүт дег аккыр чайынналган,
Адырланган делгем хөрээ
Авам хөрээн сагындырар.

Шынап-ла, Ак-Баштыг хөрээ-жен кижиге дөмей: дагның хөрээнде эмир-төш дег ийи дөстөгөр хаялар бар, ийи чарыктан чаржып баткан Чинге-Дыттыг-Хем база Калбак-Дыттыг-Хем — чаштары. Дагның эдээнде ламаларның дагып кааны оваазынга келдивис. Дужувуста Мөңгүн-Тайга ам-на ак думаалайын уштуп, арнын тода көргүзүп келди. Сүрлүүн! Чоргаарың! Чаражың!

Ак-Баштыгның эдээнге чурттаан кижиге бай чурттаар, ооң бодунга четкен кижиге аас-кежиктиг болур деп, улуг назылыг башкы Долчуң Баазаановна дүүн ужуражылгага чугаалаан болгай. Алдарлыг Саны-Ширини өгбевистиң мал-маганы ыңчангаш өзүгөн, ал-боду соруктуг чорааны ол боор. Сарыг-оол Биче-оолович биске Саны-Шириниң чурттап чораан хонаш-турлаан айтып бээрге, чурук-хөрүккө тыртырып алдывыс. Боду биология башкызы болгаш, эм үнүштерни биске тайылбырлап, меңги чечээниң беш янзы хевирлери биле-даа таныштырды. Артыш, алдын-дазыл, бөрү оёду, черлик шай дээш, чүңү чок дээр! Бай-ла оран-дыр! Дедир бадып ора, Каргы хемниң эринге доктаадывыс. Улузум тайылбыр-лакчывыстың аайы-биле дая чечээ чыып ап турлар. Аныксыдар ойт деп бир-ле ойт-даа сонугаттылар. А мен бодум хуумда Салчак Тока чогаалчывыстың, чораан хеминиң эринде тур мен деп чоргаарал-биле боданып, ооң суун адыжымга дозуп, амзадым.

Экии, Ак-Хөл!

Июнь 29. Бир дугаар хүн. Литература хүннери бөгүн доостур. Чанар ужурлуг бис. Лидия Херлиевна «Ажылымдан долгап тур» деп дывылап үнгөн. Радион биле менде чүү боор, шөлээде-ле болгай бис, дүште-даа чок бис. Сагыжывыс — тайга бажында. Дүүн эживис Экероол Хиндиктиг-Хөлчө чалаан-на болгай. Оон канчал ойталаар боор. Ужувус ыңчалдыр чорумал машинага олурупкаш, Кызылыңче кылытыпканнар. А бистер ишкээр-лээр туржук, көдээге тыртылык-сап чоруп тур бис.

Дүүш үезинде чоруур апарган бис. Эживис каты Хүлерниң «уазигин» чугаалажып алган бо келди. Эртен Кызыл бадар бензининиң орунун бээр бооп аазалканын сөөлүндө билдивис. Бөгүн аян-чорукче Борис Казырыкпай, Экерниң даайы Демир-оол Комбуевич Салчак, чаңгысклассчы эжи Дуюг-оол, Радион база мен, чолаачывыс Хүлер база студент Эзир-оол — шупту чеди кижиге үнүтүвүс.

Намы Эзир-оол-биле чоок таныжа бээримге, ТывКУ-нун күш-культура салбырының үшкү курчу болду. Ам «Ак-Хөл» лагеринде күш-культура башкызы болуп, практиказын эрттирп турар. Дүүн бадылашкан сес аныктарның бирээзи. Фотоаппаратында чуруктарын сонугатты — бадылажылга солун эрткени илден. Аныктар шупту тыва идик-хептиг чараш-ла чорду.

Ак-Хөл келди-ле дижи бээрге, топтап бердим. Борис Казырыкпай акывыстың бажыңында азып каан чурукта хөлге дөмейи аажок. Демир-оол Комбуевич Ак-Хөлүн дораан-на мактап эгеледи: «Чедерниң курттары кырып бар чыдар, а бистинде аныак болдур ийин». Кым-даа кижиге чуртун алгавайн канчаар, ында багай чүү боор.

Хөлдүн кыдыында уругларның чайгы дыштанылга лагеринге келдивис. Практикантывыс барба-савазын туткаш, эжикче углапты. Чаашкындан ыжыкталып, улустуң

аайы-биле бетики бажыңче кире бээримге, чөмөннөр чер болду. Улуг повар Иван Шамаевич Хертек аяк-шынаанда-ла барды. Ол боду афган дайынының хоочуну дээрзин улузум сымыраны каапты. Холу чөмзиг акый лагерь мурнунда Барлыктың столоваязынга ажилдап чораан болду. Лагерьниң эргелекчизи Эремаа Эрес-ооловна Өлчейден лагерьде ниитизи-биле 40 уруг дыштанып турарын, агаар-бойдустуң чылыбайн турганындан бири сезон орайтады, июнь 22-де, эгелээнин, июль 12-де доостурун тайылбырлады. Лагерьде чүлге тус черниң школачылары эвес, а Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан, Хандагайтыдан уруглар база кээп, кадыкшылын быжыглап турар болду. Эрткен чылын кожуунуң чону бир ажил хүнүнүн шалыңын чыгган, ооң акшазы-биле удуур бир корпусту немей кылган, бо чылын столоваяның оран-савазын ажылдап киирген. Ол бүгү тудуг-суурун кожуунуң шериг комиссариатының ажилчыны Мөңгүн Хомушкучев Кара-оолдуң удуртулгазы-биле кылган. Эмчи Херел-маа Дайынчыевна Дастаның чугаазы-биле алырга, уругларның кадыы эки. Хөл эм шынарлыг бүдүмелдерлиг: кеш, дискет, оорга-моюн аарыгларынга дузалаар. Кызыл-кызыл курткага ызыртып шенедивис-даа, сугнуң соогу-ла кончук. Ак-хөлчүлөр-биле байырлашкаш, оруувус уламчылап чоруптувус.

Тоолчургу Хиндиктиг-Хөл

Чагылыг-Хову, Көк-Дөргүннү эртивис. Ховуда, даг эдээнде чылыгы мал, сарлык чапты берген ойт-тап чор. Эжеш дуруяларның чаражың! Машина оруундан ужуң өөрөнип турар оглун чайладыр дээн дуруяаның чаптынчыын, дөвидеп, чалгыннарын далбайтып шаг болду.

Балыктыг-Хемден ыңай орук баксырап малгаш, хая-даш кызагдап эгеледи. Даады-ла тейжигештер сиртеди чүгүргөн орук-биле арт кырынга үнө халдып келдивис. Чер-делегей кыдыынды келген-биле дөмей, кайгамчык-ла оран-дыр! Баарывыста Хиндиктиг-Хөл туман-биле шугланып алган агарып чыдыр. Хөлдүн ортузунда хинди болур ийи ортулуктуг. Хөлге болган коргунчук болгаш хөктүг таварылгалар дугайында чугаалар төктүлө батты. Бир балыкчы суглап алыр дээш баарга, казырыктыг хол кири тыртып алгаш барган-даа дижи. Бир оол балыктың казырыын аштааш, диригге сугже салыпкан. Сөөлүндө ооң эът-кежинден казырык үнүп хилинчектенген дээр.

Кежээкиниң беш шак. Хөлдүн эринге чоокшулап кээривиске, дожу ам-даа чедир эривээн болду. Ортулуктарда кара тарбаганнар чаяанын чая семирээн, дүвү көзүлбес далай-суунда кадаргылар чоргаар эштип чоруур. Хөл эринде кошкар кадарчызы Александр Салчаккович Чылбак-оолдун сүттүг шайын ижип, балыкчы акывыс Ангыр-оол Сааяевич Довукайының сартыын база четтирдивис. Орай-тай бергенинден балыкчылар чадырынга хонар ужурга таварыштывыс. Ора-сомазы арткан балыкчылар артелиң катап ажылдап киирер дээш, шимченип турар кара чаңгыс кижиге Май-оол Иргитович Дембирел дээрзин кожуунуң чагырга черинге ооң-биле ужурашкаш, билдивис.

Ужурашкыже байырлыг, мөңгүн-тайгажылар!

Июнь 30. Эртен эрте оттуп кээривиске, дээр аяс. Мөңгүн-Тайга харлык бажын Хиндиктиг-Хөлгө көрүнүктүтенип, эртенги шалың-биле чунуп олур.

Ужурашкыже байырлыг, мөңгүн-тайгажылар!

Меңги ООРЖАК, тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Туран-Кызыл-Моңгун-Тайга-Кызыл-Туран.

ОРУУН АК БОЛЗУН, ЧОЛААЧЫ

Июль 18-те Аныяк-Хөндергейниң Белдир-Тей баарында шөлге Чадаана—Кызыл аразында хуузуна чиик машиналары болгаш микроавтобустары-биле чорумалдарны аай-дедир аргыштырып турар таксистерниң бирги следу болуп эрткен.

Чадаананың хуузуна микро-автобустарлыг, чиик машиналары-биле чижилгелиг пассажирлер сөөртүлгезин 1993 чылдан бээр 10 ажыг чылдар иштинде чорудуп, Чадаана—Кызыл маршрудунга чонну аргыштырып турарлар бар. Оларның аразында Чадаана АТБ-зинге 1975 чылдан бээр автобус чолаачылап чон сөөртүп ажылдап келген, ам 63 харлыг хоочунувус Эрес Дапчытович Ондар, 1980 чылдан бээр ол-ла АТБ-ге автобуска ажылдаан чолаачылар Николай Ховалыг, Алик Тас-оол олар ам-даа ынак ажылып салбайн, хуузуна автомашиналары-биле чонун аргыштырып, өскелерге үлегер-чи-жээн көргүзүп чоруурлар.

Бо чылын коллектив кежигүн-нери хуралдаш, чайгы үеде бойдус чурумалдыг черге слет эрттирерин шийтпирлээн турган. Ооң кол сорулгазы — орукка айыыл чок чорукту чедип алыры, орук дүрүм-нерин сагыыры, пассажирлерге эвилең-ээлдик болуру, чолаачылар аразында бот-боттарын хүндүлөй билериниң дугайында болгаш өске-даа сорулгаларны кириген. Машина башкары, эң ылангыя чонну аргыштырып ажылдаары эң-не харысалгалыг ажыл дээрзин суртаалдаары болган.

Июль 18-те эртенгиниң 9 шакта Аныяк-Хөндергейниң Белдир-Тейге 100 ажыг таксистер, чолаачылар чыгылып келгенер. Удаваанда слетту ажыдары-биле ооң киржикчилерин чыскаапкан. Слеттун башкарыкчызы Хасан Ооржак (Чадаана) ооң киржикчилерин: «Томанниги!» деп командалапкан, таксистерниң бирги слетка беленин Тываның Арзылаң мөгези Алдын-оол Кууларга рапорттаан. А.Куулар слеттун ажиттынганын чарлааш, аңаа тураскааткан спортчу маргылдааларга идепкейлиг киржиң, чедишкениң болурун күзээн.

Хол бөмбүүнүн маргылдаа-зынга 4 командадан бирги черни Чадаананың таксистери чаалап алгаш, тулган семис ирт, 6 экспандер, 6 таакпы кыпсып тыртар (машинадан) херексел-биле шаңнатканнар. Ийиги черге Кызылдың хол бөмбүүнүн бирги командазы төлөптүг болган.

Дараазында чадаг чарыш маргылдаа эгелээн. Аңаа 40 хар чедир назылыг аныяк оолдарны 200 метр хемчээлге чарыштырган. Бо маргылдаага 30 спортчу киришкенер. Олар дыка кашлапай, шынна сеткили-биле маргышканы аарыкчыларны сонургаткан. Түнелинде бир-ле дугаарында Херел Монгуш (Кызыл) маңнап келген. Ийиги, үшкү черлерге Айдыс Иргит, Аяс Байыр олар төлөптүг болган.

Аныяктар соонда 40 хардан өрү назылыг 20 чолаачы чарышкан. Бо чолаачыларның чарыжы солун-даа, каттырынчыг-даа, магаданчыг-даа. Бир дугаарында финишке Тухамел Кенден кымга-даа алыспайн халып келген. Ооң соонда Александр Кара-Сал (Кызыл), Юрий Ховалыг олар маңнап келген. Чадаг чарышка бирги, ийиги, үшкү черлерни алган спортчуларны улуг өртектиг машина магнитофоннары, автокомплекттер, майгын болгаш хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан.

100-120 кил деңзилиг 12 чолаачының чарыжын база салган. Ындыг аар деңзилиг күчүткенер маңнажырга бир-ле чер-дээр диңми-реп турганы-биле демей-ле. Эш-өөрү оларны алгы-кышкы-биле хей-аьдын көдүрүп шаг-ла болган. Бирги черге Эрес Кенден маңнап келгеш, тыныш оожургадып, сула шимчээшкенин кылып чоруп турда, ийи, үш дугаарында Аяс Машпалдыр, Алдын-оол Куулар келгенер. Шыдыраага бирги черни Чечен-оол Куулар, ийигизин Серен-оол

Дамдын, үшкүзүн Алим Хомушку алган. Бо спортчуларга хүндүлүг бижиктер-биле пылесостарны, хеп базар илиирлерни тывыскан.

Хол басчыры — солун маргылдаа. Чидиг демиселдин түнелинде бирги черни Опанас Семис-оол, ийиги черни Николай Монгуш, үшкү черни Маадыр Куулар олар чаалап алганнар. Оларны тус-тузунда хүндүлүг бижиктер, хеп чуур машина, автокомплект болгаш эът тыртар машина-биле шаңнаан.

32 килдин аар шоюн көдүреринге чолаачылар күжүн база шенешкенер. Оларның аразында Хасан Ооржак (Чадаана) аар шойну 30 катат көдүргөш, слеттун киржикчилерин магадаткан. Ону чюдопечка-биле шаңнаан. Ийиги, үшкү черни Опанас Семис-оол, Алдын-оол Куулар (Арзылаң мөгө) алган.

Слеттун эң-не көрүштүг кезээ тыва хүреш маргылдаа эгелээн. Аңаа 44 мөгө хүрешкен. Маргылдааны Тываның Арзылаң мөгези Алдын-оол Куулар башкарып эрттирген, Опанас Семис-оол кол шийтекечи болган.

Ачыр-дачыр тудушкан чидиг демиселдин түнелинде Маадыр Куулар (Чадаана) шүүлгөш, соодукчу-биле шаңнаткан. Марат Кара-Монгуш үжүрлөшкөш, өңүг телеvisor-биле, үшкү черни Тухамел Кенден чаалап алгаш, хеп чуур машина-биле шаңнаткан. Оларны хүндүлүг бижиктер, алдын, мөңгүн, хүлер медаль-биле шаңнаан.

Слет бедик организастыг деңгелге эрткен, шаңнал-макталдарны чолаачылар боттары акша салышкыш саткан. Алдын-оол Куулар (Арзылаң мөгө), Николай Ховалыг, Серен Баазан, Аяс Сарыглар, Олег Монгуш, Роберт Кара-Сал болгаш өскелер-даа бо слеттун эрттирерин кол ролду ойноан. Чөөн-Хемчик кожуунун таксистери кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап, чолаачылар следун чылдың-на эрттирер деп дугурушкан.

Оруунар ак-ла, чоруунар чо-гунгур-ла болзун, чолаачы!

Юрий ХОВАЛЫГ,
чолаачы.

Чадаана хоорай.

Бай-Тайгадан медээлер

ТАЛАНТЫЛЫГ
АДАШКЫЛАР

Бай-Тайгада Киров, Лариса Хунан адашкыларны танывас, билбес кижичок.

Адашкылар кайызы-даа ко-жуунун Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңында ажылдап турар. Киров Тюлюшович — чурукчузу, сураглыг даш-чонукчузу, уран-шевер сиилбикчи, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» аттыг эдилекчизи. Лариса — методист. Ооң тускай эртеми хо-реограф-даа болза, кожуунда эртип турар культура-массалыг хемчеглерни органиастаап, белеткелдерни чорудары — ооң ажылы.

Чазык, хөглүг, чугаакыр, уран-шевер, ырлыг-шоорлуг акыйның алыс чурту Улуг-Хем. Аныяк чылдарында Бай-Тайгага ажылдап чедип келгеш, өг-бүлө тудуп, мында

хевээр арткан. Узун назылыг бай-тайгажылар «күдээ» деп, аныяктар «честевис» деп хүндүлээрлер.

Адашкыларның деткичизи, чөлөңгичи Мария Салчаковна Хунанның чөмүзү холу, үнелиг чыгы-сүмези кезээде херек.

КОЖУУН АПТЕКАЗЫ

Чонну чугула эм аймаа-биле үе-шаанда хандыраары — аптека ажылдакчыларының дорт хүлээлгези.

Кожуунда фармацевт эмчи Татьяна Таргынның удуртканы хууда аптеказы эки ажылдыг органи-

зацияларга хамааржыр. Ажылчы коллектив чоннуң чагыгларын күүседип, чугула эмнерни кылып берип, чоок-кавы суурларны база хандырып турары эки.

Т.Таргын — суурда хей-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи, үлөргөңгү өг-бүлө, онзагай ие. Бодунун мергежилин аайы-биле аарыг кижиге эмнер талазы-биле чедимчелиг тайылбырны ол кезээде чугаалаар, ынчангаш бай-тайгажылар аптека ажылдакчыларынга четтиргенин илередирлер.

Чимис АДЫГ.

Бай-Тайга кожуун.

Садары-биле хүлээп ап турар

Мооң мурнунда өөреникчилерниң ажыглап турганы эрги өөредилге номнарын садары-биле хүлээп ап турар.

Адреси: Тыва эки турачылар кудумчузу, 29, (2-ги каът).
Тел: 89233870759.

ИНДЕКС 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.О. КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru)

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катат үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7880. Чагыг 87. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

Байыр чедиришкени

Ачавыска изиг байыр!

Бистин эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс Михаил ЧАДАМБАЕВИЧ МОНГУШ август 12-де 70 харлаар. Ол Тываның эң чараш чурумалдыг булуңнарының бирээзи Сүт-Хөлдүн Суг-Аксынга төртүтүнгөн. Шапкын Хемчиктин унунга авазының хеймер оглу

бооп бодараан. Ийи оол-дун, ийи кыстың, хөй уйнука-рының ынак адазы. Энерелдиг эжиниң идегелдиг чөлөңгичи.

Ачавыс 30 ажыг чылдарда кооперация шугумунга ажылдаан. «Күш-ажылдың хоочуну», «Совет садыгының тергини» хөрөк демдектериниң эдилекчизи.

Чеден харны харлап алган,
Чүнү бодап ор сен, ачай?
Кылган-туткан ажылыңны
Хынап, санап олур сен бе?
Самбыңның борбаанайын
Шаккыладыр чугулай каап,
Санакчылап, садыгылап,
Шаг-ла болдун, ынак ачай.
Аас-кежик, өөрүшкү
Аалыңдан ыравазын.
Ажы-төлүн, уйнуктар дээш,
Ам-даа хөй чыл чуртта, ачай!
Өөнүң ишти,
уруглары, уйнуктарыңдан.

Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурунун хереглекчилер ниитилелин хөй чылдарда автолавкага садыгылап ажылдап чораан Михаил ЧАДАМБАЕВИЧ МОНГУШ август 12-де 70 харлаар. Өөнүң ишти чаававыс Наталья Кашпык-ооловна МОНГУШ июль 30-де 67 харлаан. Ол — база хөй чылдарда кожпога ажылдап чораан садыгы. Амгы үеде олар Кызыл хоорайда хүндүлүг дыштанылгада. Ынчангаш хүндүлүг кижилеривиске дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Чеден харны харлап турар даайыска
Черге чедир мөгөйбишаан думалары
Аас-кежик, узун назын, өөрүшкүнү
Алгач-йөрээп, сеткиливистен күзеп тур бис.
Азарганчыг чажывыстан шуптувусту
Азыражып, сагыш салып өстүржүп каан,
Анаа черле олут орбас ажыл-иши,
Авыралдыг, хүндүткелдиг даайыска.
Ажы-төлдүн авыралдыг, энерелдиг
Авазы боор хүндүткелдиг чаававыстың
Эрткен айның 30-ниң эки хүнде
Алдан чеди харлааны база эрткен.
Даайыска ынак эки чаававыска
Дакпырлаштыр байыр сунуп өөрүвүшаан,
Каң дег быжыг кадыкшылды, буян-чолду
Кады төрөөн Монгуштары күзеп тур бис.
60 харга алдырбайн,
70 харга четтирбейн,
80 хардан сезинмейн,
90 харны тоовайн,
100-100 харже чүткүнер-ле!

Хүндүткел-биле,
Лидия, Николай, Елизавета, Светлана, Лориса, Римма,
Людмила, Лада, Белек база күдээлери, кенээттери.

Дыңнадыг

Эрги «Красный пахарь» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинин өңчүзүнүн үлүг киржикчизи Виктор Хелимеевич Ховалыг Бии-Хем кожуунун Найырал сумузуна Лисятник деп черден ниити шөлү 11 га одар-белчирилг чер участогун аңгылап бээрин дыңнадып турар.

Аңаа хамаарыштыр айтырыглар бар болза, Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының килдизинче кирип болур.

Адреси: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, чагырга бажыңы, 3-кү каът.

Эрги «Красный пахарь» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинин үлүг киржикчизи Валентина Бызанчиевна Ховалыг Бии-Хем кожуунун Найырал сумузуна Лисятник деп черден ниити шөлү 11 га одар-белчирилг чер участогун аңгылап бээрин дыңнадып турар.

Аңаа хамаарыштыр айтырыглар бар болза, Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының килдизинче кирип болур.

Адреси: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, чагырга бажыңы, 3-кү каът.

ЧАЗАЛГА

2009 чылдың июль 7-де № 75 «Шын» солунда Конституция судунун 2009 чылдың июнь 24-те № 2-П доктаалында:

— солуннун 7 дугаар арнында: дөрткү абзацта «1 болгаш 14 эгелеринге» дээн сөстөрнү «1 болгаш XVI эгелеринге» деп эде номчуур.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бурткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан.

(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы сайнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.